

מהי ספרות: גרסת חוקר הפשיזם

האם על מנת לשמר תרבות אין הכרח למנוע מגע קרוב מדי עם תרבויות אחרות? ואם כן, האם אין הרב-תרבותיות סותרת את ההומניזם?

בתחילת שנות השישים של המאה שעברה הייתי תלמיד תואר שני באוניברסיטה העברית בחוגים להיסטוריה ולמדע המדינה. בעת שהייתי שקוע בעבודת גמר שעסקה בליברל הצרפתי הגדול אלכסיס דה טוקוויל, גיליתי במקרה את הרומנים הפוליטיים של הסופר הצרפתי מוריס באַרס (1862-1923), שמעולם לא שמעתי עליו קודם. באותה תקופה, במוסד שהיו מי שכינו אותו, לא לגמרי בבדיחות דעת, האוניברסיטה הגרמנית האחרונה בעולם, עבודת גמר טובה למ"א, כזאת שהיתה פותחת מסלול לדוקטורט, דרשה לא פחות עבודה, בעיקר קריאה, ממה שמחייב היום התואר השלישי. בזכות הצורך לקרוא הרבה וגם בזכות חובות הכתיבה שבימינו כבר אינן קיימות, גיליתי בספרייה הלאומית את בארס. אם זכרוני אינו מטעה אותי, היתה זו המהדורה המקורית של שלושה רומנים פוליטיים, שאחרי כמה בדיקות הבנתי שאיש בירושלים לא שמע עליהם, עובדה שחזקה אותי בדעתי שיש כאן נושא טוב לדוקטורט.

הגילוי שינה לגמרי את כיוון עבודתי. במקום להמשיך לעסוק בליברליזם, פניתי ללאומנות ולרכיביה האתניים והגזעניים. קראתי בנשימה עצורה את הטרילוגיה הגדולה של בארס, *Le Roman de l'énergie nationale* ("הרומן של האנרגיה הלאומית"), תחילה "העקורים", *Les Déracinés* (1897), אחריו "הקריאה לחייל", *L'Appel au soldat* (1900) ולבסוף "דמויותיהם" *Leurs Figures* (1902). לטרילוגיה זו קדמה הטרילוגיה הראשונה, "פולחן האני", *Le Culte du moi*, שבה שירטט הסופר הצעיר את המעבר מהאלהת ה"אני" האינדיבידואלי לפולחן ה"אני" הלאומי.

* פרופ' זאב שטרנהל נפטר שבועות אחדים אחרי ששלח את מאמרו לגיליון זה.

"רומן האנרגיה הלאומית" הוא מופת של יצירה ספרותית שכל תכניה פוליטיים. היא נכתבה בתקופת המשבר הראשון של הדמוקרטיה הליברלית באירופה והיא משמעותית במיוחד כי היא מתמודדת עם המשבר שמתרחש בחברה הליברלית המתקדמת ביותר ביבשת אירופה. בארס העניק לבוש ספרותי לתופעה זו, שמהבחינה האינטלקטואלית פותחת את המאה העשרים, ומוכיחה בעליל שהמלחמה בערכי הנאורות, הליברליזם והדמוקרטיה קודמת ברבע מאה לפחות למלחמת העולם הראשונה. "העקורים" היא גם יצירה שבזכותה יכול בארס להחשב לאבי הרומן הפוליטי הצרפתי.

מעניין במיוחד הוא מבנה הטרילוגיה: הכרך הראשון, "העקורים", הוא זה שבו בארס השקיע את מיטב כשרונו כסופר. אכן, עד סוף חייו הוא לא שב לכתוב דבר הדומה באיכותו הספרותית ליצירה זו. שני הכרכים האחרים הם יותר דיווחים עיתונאיים בעלי חשיבות פוליטית גדולה, אך ערכם הספרותי, מבחינת עיצוב הדמויות, מורכבות העלילה ועומקה, אינו דומה לחלק הראשון. הכרך הראשון, "העקורים", הוא יצירת בדיון מרתקת, המתארת את ההרס של הגדולה הצרפתית על ידי התרבות הליברלית-קנטיאנית – תרבות דמוקרטית, רציונליסטית, דקדנטית ומושחתת, תרבות הנאורות הצרפתית; הכרך השני, "הקריאה לחייל", משרטט את התגובה הלאומנית, העולה ממעמקי ההיסטוריה הלאומית, ואת תקוות ההתחדשות. הכרך השלישי, "דמויותיהם" (כך בתרגום מילולי, אך כדי למסור את מלוא המשמעות של הכותרת צריך להשלים אותה בתוספת "המכוערות") מתרכז בשחיתותה של הדמוקרטיה הליברלית. שלושת הכרכים יחד מהווים התקפה שלא היתה מקורית מבחינת תכניה האינטלקטואלים והאידיאולוגים, אך היא שאבה את כוחה דווקא מהאיכות הספרותית שבארס ידע לנסוך בה.

אולם לא רק האיכות הספרותית שבתה את ליבי. לא פחות מרתקת הייתה העובדה שהסופר היה גם עיתונאי, פובליציסט ופוליטיקאי, שנבחר לראשונה לפרלמנט בגיל 27. הרב-ממדיות הזאת, שהשתמרה אצלו כל חייו, והאנטישמיות החריפה שלו, שהיתה חלק לא נפרד מהמרד הלאומני, הם שהפכו בעיניי את בארס לדמות מודרנית המייצגת תקופה שלמה.

באיבתו לדמוקרטיה ולתרבות הנאורות קדמו לבארס שני הענקים של סוף המאה התשע-עשרה הצרפתית שראו במהפכה הצרפתית אסון תרבותי בסדר גודל של פלישת הברברים לרומא: איפוליט טן, היסטוריון דגול של צרפת המודרנית שהיה גם היסטוריון של הספרות האנגלית, וארנסט רנן, מלומד גדול ומומחה ללשונות שמיות, שגם הוא ראה במהפכה אסון וסלד מהדמוקרטיה כשם שסלד גם מהיהודים.

מה מקור הכוח הטמון בספר "העקורים"? זה סיפור שקיעתה של צרפת כפי שהיא מתרחשת בבית ספר תיכון בעיר ננסי, בחבל לורן שסופח בחלקו לגרמניה בעקבות המפלה של שנת 1870. שבעה בני לורן מסיימים את לימודיהם בכיתה העליונה של בית הספר התיכון המקומי, הכיתה שבאופן מסורתי מוקדשת בצרפת ברובה ללימוד פילוסופיה. היצירה עוסקת בתהליך העקירה של צעירים אלה מקרקע המולדת הרוחנית ומהתרבות הלאומית על ידי החינוך הרפובליקני הדמוקרטי והחילוני, חינוך שבארס קורא לו "קנטיאני", ולתוצאותיו ההרסניות. זה מקור אסונה של צרפת והסיבה להידרדרות: תרבות הנאורות שמרוקנת את התרבות הלאומית מערכיה הייחודיים ומחליפה אותם

בערכים אוניברסליים. סוכן החורבן הזה הוא המורה לפילוסופיה, הרציונליסט וההומניסט, דמות מושלמת של עקור המגדל עקורים אחרים. דמות זו מבוססת על דמותו של המורה של בארס עצמו, שעתיד היה להפוך לפוליטיקאי רפובליקאי חשוב, שר אוצר ויושב ראש הפרלמנט. המורה הזה, המטיף לערכים אוניברסליים, משנה את זהותם של תלמידיו: הם אובדים למולדת והופכים ברובם ליצורים חסרי עמוד שדרה המידרדרים לתהום, עד כדי פשע.

מלחמת התרבות של בארס נגד עקירה זו של בני הארץ משורשיהם הפרובינציאליים והלאומיים היא מבחינתו מלחמת קיום. הפרובינציה, על עיירותיה ועל בתי הקברות שסביב הכנסיות שלה, היא זו שמייצגת אצלו את הלאום כיציר כפיה של ההיסטוריה. קאנט הוא בעיניו האויב ששחרר את היחיד מכבלי ההיסטוריה ומהמסורת, אך קאנט נשען על רוסו, על תורת החירות ועל האנתרופולוגיה הפילוסופית שלו. במשך כל הקריירה הפוליטית והפובליציסטית שלו לחם בארס ברוסו. אכן, רוסו היה שנוא על הלאומנים לסוגיהם, ונערץ על ידי כל מי שראו בחברה מעשה ידי אדם ולא יותר. רוסו, כמו וולטר, היה שנוא על כל השמרנים, ובראשם הכנסייה, כי "המסה על אי-השוויון" שלו היא ספר בראשית חילוני נפלא. במאה עמודים משרטט רוסו את ראשיתה של החברה האנושית ואת התפתחותה ללא כל התערבות מטפזית.

לטריולוגיה הגדולה הוסיף בארס בשנת 1899 מסה שבה הוא ראה את פסגת יצירתו הפובליציסטית והפוליטית: הרצאה שנשא בפני "הליגה של המולדת הצרפתית", ארגון לאומני שלחם בליברלים תומכי דרייפוס, שכותרתה "האדמה ואבותינו הקבורים בה". זה היה מניפסט הלאומנות האינטגרלית, ומבחינה מושגית תוכנה של ההרצאה היה שווה ערך ל-"Blut und Boden" הגרמני, האידיאולוגיה של "דם ואדמה". בארס קיווה שהמניפסט הזה יעמיד אותו בתפקיד דומה לזה שמילא ויקטור הוגו כמנהיג האינטלקטואלי של השמאל בימי הקיסרות השנייה של נפוליאון השלישי. מסתו זו הציגה את האנטייתזה המושלמת למחשבת הנאורות. פרשת דרייפוס היתה הזדמנות מושלמת ליישום פוליטי של עקרונות האנטי-נאורות בחיי היום יום.

ואמנם, פרשת דרייפוס העמידה בכל חריפותה את השאלה שתעמוד בלב המאה העשרים באירופה: מהי אומה ומה הם ערכיה? התשובה הפוליטית והספרותית שנותן בארס ברורה וחדה: האומה היא גוף חי, יש לה אופי משלה, זוהי קהילה ראשונית, הומוגנית וסגורה, וכך היא צריכה להישאר. כל ערכיה הם יחודיים לה, ולכן יחסיים: אין אמת ואין צדק אוניברסליים. פתיחת הגבולות להשפעות חיצוניות מסכנת את האומה ואף פוגעת בנפשה.

לבסוף מעורר בארס את השאלה: האם אנשים שאין ביניהם זיקה אתנית או היסטורית או במילים אחרות "קשרי דם", יכולים לחלוק באותה מורשת תרבותית? במקביל עולה כאן גם בעיית הרב-תרבותיות שיעסוק בה מאוחר יתר קלוד לוי-שטראוס: האם על מנת לשמר תרבות אין הכרח למנוע מגע קרוב מדי עם תרבויות אחרות? ואם כן, האם אין הרב-תרבותיות סותרת את ההומניזם? ספק רב אם יש אפשרות לטעון לצורך לטפח ולשמר את הייחוד של כל תרבות על ידי מניעת עירוב של תרבויות, ובה בעת לטפח אידיאל הומניסטי של מגע מתמיד ודו-שיח בין תרבויות.

אי אפשר לסיים דיון בלאומיות של תקופת המעבר בין המאה התשע־עשרה והמאה העשרים, קצר ככל שיהיה, בלי להפנות את המבט ליוהן גוטליב הרדר. ואמנם, הרדר היה הראשון שקבע, כבר במחצית השנייה של המאה השמונה־עשרה, את קדימות התרבות על פני הפוליטיקה, כלומר את קדימות היסודות החוצצים בין בני האדם על פני אלה שמאחדים אותם. הגותו היא מאמץ מרוכז להעמיד אלטרנטיבה כוללת לרציונליזם ולאיינדיבידואליזם. להרדר הייתה השפעה עמוקה מאוד בצרפת. בימי פרשת דרייפוס עשה בארס בעקרונות הלאומנות ההרדריאניים שימוש מודרני להפליא. קודם כל הוא פתח בהתקפה קיצונית, בשם הלאום, על הדמוקרטיה ועל מוסדותיה, ושנית הוא העמיד במרכז חיי החברה את הדטרמיניזם התרבותי והאתני. זו הייתה גם מהות האנטישמיות שלו. ועל גלי הדטרמיניזם האתני הזה, ולצידו שנאת הדמוקרטיה הליברלית, נכנסה אירופה למאה העשרים. ואכן, בניגוד למה שאוהבת לטעון ההיסטוריוגרפיה האפולוגטית – לא רק בגרמניה ובאיטליה אלא גם בצרפת – הלאומנות, הפשיזם והגזענות לסוגיה, כולל זו הנאצית, לא נבעו ממלחמת העולם הראשונה, אלא קודם כל מהמאבק העיקש והארוך נגד תרבות הנאורות וערכיה.